

De Europese landbouw als schakel tussen land en klant

*The woods of Arcady are dead
And over is their antique joy
Of old the world on dreaming fed
Grey Truth is now its painted toy*

(W.B.Yeats, 1889)

WILLEM VOS

Dr. W. Vos, Molenstraat 9,
6701 DM Wageningen.

De grauwe werkelijkheid van Yeats, meer dan een eeuw geleden, is nu aantrekkelijk en de onze is dat morgen. Landschappen en hun betekenissen veranderen voortdurend, momenteel sneller en grondiger dan ooit. Over en naast elkaar liggen oud én nieuw, wildernis én constructie, opbrengst én schoonheid. Voor ieder wat wils, landschap à la carte. Hierop past niet een versimpeld beeld van hét landschap en dé landbouw. Er zijn vele landschappen, vele vormen van landbouw, en vele wensen en beelden. En ze bewegen voortdurend, tuimelen over elkaar heen. De landbouw is in de landschappen al lang niet meer de belangrijkste drager. Maar dat neemt niet weg dat ze van groot belang kan zijn, als een schakel tussen landschap en samenleving, tussen land en klant.

Dit artikel geeft, als introductie op het themanummer *landbouw - landschap*, een overzicht van de Europese landschappen, de rol van de landbouw en de veranderingen die, door veranderingen in de landbouw, in deze landschappen gaande zijn. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de stad, waar van oudsher de klant van de landbouw woont. Een klant die tegenwoordig andere producten van de landbouw vraagt dan één of meer eeuwen geleden het geval was.

Welk landschap en welke landbouw ?

De Europese ruimte is een lappendeken van verschillende landschappen met evenzeer van elkaar verschillende vormen van landbouw en steeds vaker helemaal geen

landbouw (tabel 1). Beleidsmatig zijn deze landschappen tegelijkertijd aangehaakt aan uiteenlopende velden van overheidsbeleid, waarbij nu eens de één en dan weer de ander het voortouw heeft, met een versnippering die pogingen tot een integraal beleid veelal smooit.

Landschap als wildernis

Onze wildernis bestaat grotendeels uit natuurlijke relicten die fatale ingrepen overleefden omdat ze ongeschikt waren voor gebruik of een onmisbaar symbool zijn van cultuur. De liefhebber bevredigt er zijn hang naar grenservaringen en het unieke mee door natuurstudie, zeezeilen, bergsport of door gewoon over de rand te kijken. De natuur kan dan vijandig zijn (voor Dante als hij de hel betreedt, voor Franciscus op de Monte La Penna, voor een verdwaalde ecooloog) en slechts aantrekkelijk voor zonderlingen, zondaars, avonturiers of religieus bewogen reizigers (De Botton, 2002).

Tabel 1. Veel voorkomende typen landschappen, met verschillende rollen voor de landbouw.

	Verschijningsvorm	Profiel van de landbouw
Landschap als wildernis:	<i>Natuurlijk</i>	Extensief, natuurbeheer
Landschap als museum:	<i>Archaïsch, traditioneel</i>	Extensief, cultuurbeheer
Landschap als ruïne:	<i>Marginaliserend, traditioneel</i>	Extensief, op de terugtocht
Landschap als tuin:	<i>Kleinschalig, dynamisch</i>	Gespecialiseerd, streekeigen producten
Landschap als supermarkt:	<i>Overspannen, veelvormig</i>	Ingeperkt, op zoek naar nieuwe basis
Landschap als industrie:	<i>Grootschalig, eenzijdig</i>	Intensiverend, industrieel
Landschap als woonplaats:	<i>Urbain en peri-urbaan</i>	Multifunctioneel, gericht op stad

Foto 1. Paalkransheuvel uit de vroege en midden-bronstijd op de Rechte Heide bij Goirle
(Foto: Henk Brandsen).



Landschap als museum

Sommige resten van oude culturen overleefden. Soms zijn ze gerestaureerd, beschermd en opengesteld, waar we iets zeldzaams willen behouden en als basis voor een rendabel toerisme. Spectaculair zijn de resten van grote stedelijke beschavingen als de Minoïsche, de Maltese, de Griekse en minder bekende agrarische culturen, zoals de Nuraghische en Siculische. Hun gevoel voor de *Genius loci* raakt ons nog steeds, evenals de erosie als gevolg van hun ontginningen, waarover Plato al bezorgd was. Landschappen met een overdaad aan prehistorische en vroeg-historische resten zijn onomstreden als te behouden cultuuroed

Foto 2. Hooioogst in Oosttirol.
(Foto: Austria Nostra).



(foto 1). De gesubsidieerde landbouw speelt er vaak een belangrijke rol als beheerder van het museum.

Landschap als ruïne

In grote delen van Europa vervaagt door een gebrek aan belangstelling en adequate middelen het streekeigene. Men leeft er in de coulissen van het verleden, samen met tweede-woningbezitters; in marginaliserende landbouwgebieden van de Provence, Toscane en Noorwegen evenzeer als op de Veluwe en in Drente.

De historische gebouwen en archaische vormen van landbouw worden door bezoekers zeer gewaardeerd en vaak wordt met kunst- en vliegwerk een herdersidylle in stand gehouden (foto 2). Dit kan opmerkelijke situaties opleveren. Zo worden in sommige Alpendorpen enkele koeien op de almen gehouden en wordt met enige regelmaat een kudde schapen en geiten door de toeristische hoofdstraat geleid om het landelijke gevoel op te roepen. Het beeld van de goedmoedige maar primitieve wilde wordt opgeroepen door de lokale bevolking in klederdracht te laten lopen.

Wat zich dwars door eeuwen met honger, pest, rampen en oorlogen door een grote arbeidsinzet ontwikkelde en zich dankzij de rek in het systeem en het acceptatievermogen van de bewoners kon handhaven tot WOII, mist inmiddels het landbouwbedrijf als motor. Aantrekkelijk voor cultuurreizen, ondanks of dankzij het verval tot lege coulissen en ruïnes. De landbouw is er al weg of op de terugtocht, met achterlating van hobbyboeren, horeca en recreatiebedrijven, forenzen en zomergasten in opgeknapt karakteristieke bebouwing.

Landschap als tuin

Deze veranderingen lijken onafwendbaar, tenzij er nieuwe marktbaar producten ontwikkeld worden of oude marktbaar worden, juist door de toegevoegde waarde van het

“streekeigene”. Soms is dit sinds lang zo (wijn, kaas, ham en kurk), al dan niet gecertificeerd. De gespecialiseerde landbouw is daar nog steeds of weer de drager van het landschap. Die landschappen zijn als een rijke tuin, zoals in sommige dalvlaktes van de Peloponnesos, delen van Toscane en Aranjuez. Er zijn echter meer voorbeelden waar schaalvergroting en verdergaande ontmenging geleidelijk de oorspronkelijke identiteit aantasten, vaak gesteund door EU-subsidies (bijvoorbeeld in gebieden met grote nieuwe wijngaarden, zoals in de Rioja). Waar dit echter al eerder heeft plaats gevonden en de aanpassing aan de nieuwe eisen heeft plaats gevonden met behoud van het eigen karakter, zijn nieuwe industriële agrarische landschappen ontstaan met een geheel eigen schoonheid (zoals in de Beemster, foto 3).

Landschap als supermarkt

Waar de ruimte beperkt is en een rijke shoppende bevolking meer wenst dan ooit tevoren, wordt het landschap als een supermarkt. Hier zien we de compromislandschappen met naast de oorspronkelijke landbouw op een paar km² de meest onmogelijke functiecombinaties die als win-win situaties verkocht worden (foto 4). Een snel gegroeide mêlee van restjes landbouw, teruggedrongen door grindwinning met natuurontwikkeling, recreatie en wonen aan het water, grenzend aan een industrieterrein met overslag en een haven, de restruimte ingevuld door een begraafplaats, volkstuinten, sportvelden, golfbanen en de informele handel van de strandrand, en het geheel omkaderd door snelwegen en tankstations. Hier speelt de landbouw een volmaakt ondergeschikte rol en is op z'n best dienstbaar aan andere functies. Ze is ruimtelijk ingeperkt en moet overleven met hoge grondprijzen, die voor de bedrijfsvoering een last zijn, maar voor bedrijfsbeëindiging een lust. Het gevecht om de ruimte bepaalt uiteindelijk de identiteit van het landschap en niet omgekeerd.



Foto 3. Beemster, vroeg-industrieel polderlandschap, nu op de Unesco-Werelderfgoedlijst.

Er is nog amper enig logisch verband tussen de functies, de historische context en het fysisch milieu. Uit agrarische productielandschappen ontstaan zo suburbane legpuzzels met multifunctionele boeren als beheerders van landschap, campings, maneges en tuincentra.

Landschap als industrie

Vele landschappen zijn echter gericht op een beperkt productiedoel, met mono-functionele, gelijkvormige, al dan

Foto 4. Het supermarktlandschap van Roermond. Vele verschillende functies op een paar vierkante kilometer.





Foto 5. Plastic kassen aan de Riviera di Ponente.

niet grondgebonden systemen. Ook die kunnen om wat voor reden dan ook aantrekkelijk zijn. Onder het motto dat alles maakbaar is, overweegt hier de houding van “vervangen” in plaats van “aanpassen”. Schaalvergroting, mechanisatie en ontmenging zijn hier in de landbouw de norm. Het heeft er onder meer toe geleid dat in de afgelopen 30 jaar het aantal landbouwbedrijven in het Europa van de Zes is afgenomen met meer dan 40% en de bedrijven met akkerbouw met 55%, terwijl het totale akkerbouwareaal ongeveer gelijk bleef. Vooral het blijvend grasland nam in oppervlak af en werd ten dele omgezet in akkers voor veevoeder. Tegelijkertijd nam het areaal bos, natuur en andere bestemmingen aanzienlijk toe (Vidal & Marquer, 2002). Een aspect van deze ontwikkeling is de sterke toename van de niet-grondgebonden bio-industrie (RPD, 1997). Daarnaast verandert de tuinbouw onder glas en plastic sommige landschappen ingrijpend. Sinds lang is dat het geval in het Westland. Maar in de afgelopen jaren verdwenen ook de mooie landschappen rond de Middellandse zee onder goedkope plastic kassen (foto 5).

Tabel 2. Lange-termijn trends in het landschap.

Van ruraal naar stedelijk:	de stedelijke vraag stuurt onze landschappen
Van lokaal naar globaal:	internationalisering bevordert gelijkvormigheid
Van involutie naar vervanging:	vervanging leidt tot informatieverlies en gelijkvormigheid
Van betrokkenheid naar vervreemding:	de stad vervreemdt van het land, maar de boer ook
Van verweving naar scheiding:	ontmenging leidt tot schaalvergroting en nivellering
Van spontaan naar planmatig:	grote plannen wissen landschappelijke imponderabilia uit
Van low-tech naar high-tech:	het landschap is de spiegel van onze technologie

Landschap als woonplaats

Het omgevende landschap bepaalt mede de woonkwaliteit van een stad: het is haar achtertuin en de reserve-ruimte voor komende claims. De waardering voor het wonen bij een stad of in een stedelijk groengebied is van alle tijden: ruimte, natuur, een tuin en stilte en toch stedelijke voorzieningen (villa’s uit uiteenlopende perioden illustreren dit, zie: Jellicoe & Jellicoe, 1975; Zoppi, 1995). De omlanden zijn dan ook vaak een suburbane gebruiksruimte geworden met de landbouw als landschapbeheerder, uitbater van boerderijwinkels, verhuurder van volkstuintjes of gewoon als hobbyboer (foto 6).

Steden met een hoge mate van “landschappelijkheid” door hun fysiografie, water, bos of landbouw en een afleesbare geschiedenis zijn mede daardoor vaak het aantrekkelijkst (Lissabon, Nijmegen). Die landschappelijkheid van de stad kun je ook afdwingen. Zowel op het niveau van de architectuur door ecologisch en duurzaam bouwen (o.m. Vos, 1998), restauratie en inpassing, als op het niveau van de ordening: met een groene, blauwe en rurale dooradering van de stad (Van den Berg & Tjallingii, 2001).

Trends

De verandering van onze landschappen en de rol van de landbouw daarin is het resultaat van enerzijds onontkoombare algemene trends van de lange duur en anderzijds een voortdurende stroom van reacties daarop, bijsturingen die soms beperkt zijn tot snelle conjuncturele bewegingen, en die vragen om publieke besluitvorming (tabel 2).

Van ruraal naar stedelijk

Na de Neolithische agrarische revolutie ontstond er voldoende voedseloverschot voor specialisatie in andere beroepen en handel. En dus voor concentratie in steden. Sinds-

dien werd het Europese landschap steeds meer gestuurd door stedelijke vragen, stedelijke investeringen en stedelijke sociaal-culturele ontwikkelingen. Veel van onze oude cultuurlandschappen dateren uit de late Middeleeuwen en de Renaissance. Ze zijn bij uitstek het product van de emancipatie van de steden met hun groeiende bevolking, nieuwe kennis, ondernemerschap en leiderschap. *Buon governo* van het landelijk gebied voor stad en stedelijke rijken was het ideaal. Het land was betrokken op de stad, wat zichtbaar werd in het landschap door onder meer:

- agrarische specialisatie voor stedelijke markten,
- grote ontginningen voor de stedelijke consumenten, financiers en handelaars,
- *métayage* (*mezzadria*) en andere deelpachtssystemen gebaseerd op stedelijk grondbezit (foto 7),
- kastelen, woontorens, villa's en kathedralen als stedelijke steunpunten.

Het landschap is zo steeds sterker de uitdrukking van een stedelijke cultuur geworden.

Van lokaal naar globaal

Onze landschappen zijn in toenemende mate mede de uitdrukking van de politieke, economische, culturele en technologische internationalisering. Dat veroorzaakt een onontkoombare schaalvergroting op bijna alle maatschappelijke terreinen. Het landschap ondergaat daarvoor de invloed van processen die zich aan onze lokale sturing onttrekken. Behalve een toenemende veranderlijkheid lijkt een toenemende gelijkvormigheid (door uniforme wet- en regelgeving, vormgeving, functies, technieken en materialen) daarvan het logische gevolg.

Van involutie naar vervanging

In onze landschappen wordt het bestaande steeds vaker en bij herhaling abrupt vervangen door structuren en ob-



Foto 6. Volkstuinjes in de stadsrand van Wageningen.

jecten die efficiënter lijken of aan nieuwe vragen voldoen. Veel traditionele landschappen kregen hun vorm door een geleidelijk ontwikkeld optimaal gebruik van natuurlijke condities en arbeid. Deze involutie-landschappen zijn en worden onder toezien oog van overheden en banken radicaal vervangen door eenzijdige, vaak grootschalige, markt-gerichte systemen. De geschiedenis wordt uitgewist en de gelijkvormigheid neemt toe. Wat in eeuwen of millennia ontstond, verdwijnt in hoog tempo of wordt uitgehold en verarmd tot decor voor de nieuwe rijken. Soms komt er de schoonheid van techniek, het sublieme van het

Foto 7. Mezzadria-landschap in de Montalbano bij Florence, gebaseerd op stedelijk grondeigendom.



maakbare en het bizarre van het onmogelijk geachte voor in de plaats.

Bij gebrek aan gedeelde visies op ruimtelijke kwaliteit ontstaan echter, mede door een toenemende communicatie en gelijkvormigheid van productiewijzen, technieken, materialen en ontwerpen, op zeer uiteenlopende plaatsen dezelfde compromislandschappen met gebrek aan eigen identiteit.

Van betrokkenheid naar vervreemding

Vreemding van onze omgeving lijkt inherent aan de menselijke evolutie. Ons eigenbelang kan ons nog steeds leiden bij ons verlangen naar en betrokkenheid bij een goede omgeving. In sommige Europese regio's met een aaneenschakeling van opeenvolgende generaties die opgroeiden in een stedelijk milieu, ligt een toenemende vervreemding van het platteland voor de hand. Terwijl anderzijds ook boeren mentaal verstedelijken. Periodieke reacties tonen de drang tot bijsturing, zoals de trek naar het platteland of een groot draagvlak voor natuurbescherming.

Van spontaan naar planmatig

In dicht bewoonde gebieden met strijdige belangen is het landschap steeds sterker de uitdrukking geworden van planmatig handelen en gestructureerd onderhandelen onder regie van overheid en wetenschap.

Van verweving naar scheiding

De karakteristieke verweving binnen vele traditionele cultuurlandschappen, met de daarbij bijhorende biodiversiteit en historische elementen, verdwijnt ten gunste van eenvormigheid en scheiding van functies (Vos & Stortelder, 1992). Die verweving was er zowel op het niveau van het perceel (mengteelt), als op het niveau van het bedrijf (gemengd bedrijf), als op het niveau van landschap of re-

gio (variatie in gebruik aangepast aan natuurlijke mogelijkheden en beperkingen. Ontmenging en specialisatie zijn echter de norm geworden.

Van low-tech naar high-tech

Aan de ontwikkeling van het landschap is in hoge mate de ontwikkeling van de technologie af te lezen. Ook de nieuwe technologieën worden volledig geïntegreerd in de nieuwe landbouwsystemen. De grootschalige verspreiding van deze nieuwe technieken maakt dat overal dezelfde verschijnselen in het landschap opduiken (grote in plastic gepakte rollen hooi).

Reacties

De algemene trends zijn bijna onontkoombaar, maar niet zonder een voortdurende spanning met bijsturende reacties. Daarbij spelen de Europese regio's een belangrijke rol. Daar komen keer op keer krachtige reacties op van burgers, regionale en lokale overheden, die aanleiding geven tot even zovele paradigmatische veranderingen in planning, politiek en praktijk, ook op Europees niveau. Voorbeelden van reacties, leidend tot een veranderende positie van de landbouw, zijn:

- zelforganisatie
- terug naar fundamentele waarden
- verkoop van de toegevoegde waarde van regio's
- multifunctionaliteit
- migratie
- stedelijke ecologie

Zelforganisatie

Na decennia met sterke overheids-interventies verschuiven landschapsplanning en -beheer naar zelf-organisatie. Dit geldt voor alle sectoren (de natuurbescherming met sterke NGOs, in de bouw, bij recreatie-ondernemingen en in de landbouw) en dwars door sectoren heen. Hetgeen in

de praktijk leidt tot nieuwe samenwerkingsvormen en tot een paradigmatische verschuiving van dure, grootschalige masterplannen naar lokale actie. Met als bijzondere overheidsrollen die van moderator en kwaliteitsbewaker.

Terug naar fundamentele waarden

De belangstelling voor natuur en geschiedenis, inclusief overdrijvingen en vervalsingen, zijn groter dan ooit tevoren, als reactie op de vervreemding van onze omgeving. Betrekkelijk nieuw is de aandacht voor veilige en ethisch verantwoorde voedselproductie en de behandeling van landbouwhuisdieren. Zichtbaar wordt een verschuiving van natuur, schoonheid en geschiedenis als toevallige bijproducten naar bewuste keuzen hiervoor. Daarbinnen liggen talloze nuances en even zovele opvattingen over de betekenis van de natuur, cultuurhistorie, vormgeving en het belang van kwalitatief goed voedsel. De keuzen die we hierbij maken tonen onze normen en waarden.

Verkoop toegevoegde waarde regio's

Deze keuzen gaan hand in hand met de onderkenning dat de identiteit van het landschap vermarktbaar is. Er is sprake van een verschuiving van naamloos, goedkoop en veel naar de toegevoegde waarde van producten met regionale identiteit en de daarmee verbonden kwaliteit, al dan niet gecertificeerd.

Multi-functionaliteit

Bij een beperkte ruimte en een grote ruimtevraag ligt meervoudig ruimtegebruik voor de hand. Wat in stad en land in het verleden vaak een noodzaak en volkomen vanzelfsprekend is geweest, is nu weer en *vogue*. Multifunctionele landbouw kan rendabel zijn door combinaties van landbouwproducten met non-food producten zoals sociale zorg, natuur, hout, woon- en recreatievoorzieningen (zie onder meer: Vos et al., 1998; Vos &



Hoogendoorn, 1999). En daarmee een goed perspectief in minder voor productielandbouw geschikte gebieden.

Migratie

De Europese geschiedenis is vol van volksverhuizingen, diaspora's en migratiestromen. Leegloop en concentratie, bevolkingsaanwas en -afname, culturele uitwisseling en isolatie hebben mede onze landschappen gevormd. Ook in onze tijd zijn er grote bewegingen met onvoorziene ruimtelijke gevolgen. Zoals het leeglopen van gebieden die de internationale concurrentie niet aan kunnen, de migratie van boeren uit volle, dure gebieden naar regio's met goedkope productiefactoren, de herbezetting van dorpen door tweede-woningbezitters.

Stedelijke ecologie

De afstand van stad tot land doet het verlangen naar natuur, landschap en een schoon milieu toenemen. Zo wordt de ecologie in toenemende mate een deel van de stedelijke cultuur (Ipsen, 2000; Van den Berg & Tjallingii, 2001; foto 8).

Het landelijk gebied werd altijd al gestuurd door stedelijke behoeften, geld en politici. De landbouw vervult voor stedelingen in en om de stad, behalve als voedselproduct, dan ook vele andere functies waaronder die als beheerder van natuur en landschap.

Foto 8. Greening the city: een gat in de bebouwing van Manhattan op privé-initiatief groen ingevuld.



Beleid

Sinds lang worden uitzonderlijke landschappen door nationaal beleid beschermd. Daarbij ligt de nadruk op de natuur en de visuele aantrekkelijkheid. De landbouw kan als beheerder belangrijk zijn in zogenoemde IUCN-categorie V gebieden: Beschermd landschappen, maar de internationale instrumenten voor hun behoud zijn beperkt; het resultaat hangt van de nationale instrumenten af. De bescherming van cultuurlandschappen van *Outstanding Universal Value* is sinds 1992 ook mogelijk onder de UNESCO Werelderfgoed Conventie, zoals de aanwijzing van de Beemster toont. De recente Europese Landschapsconventie van de Raad van Europa richt zich op het aanwijzen van representatieve agrarische landschappen en streeft ernaar ze door adequate planning en beheer te behouden als levende landschappen. Wat het resultaat zal zijn valt niet te voorzien en hangt in hoge mate af van de inzet van middelen uit Europees en nationaal sectoraal beleid. In sommige landen is een begin gemaakt met het aanwijzen van waardevolle landschappen. In Engeland heeft de *Countryside Commission* in de afgelopen 20 jaar een aantal *Areas of Outstanding Natural Beauty* aangewezen en heeft de *Countryside Agency* samen met *English Nature* en *English Heritage* een kaart gemaakt met 159 *Landscape Character Areas*. Het landschap van Noorwegen is gekarteerd en de waardevolle cultuurlandschappen zijn aangewezen. Voor Ierland ligt er de prachtige atlas van het cultuurlandschap van Fred Aalen et al. (1997). In Portugal en West-Spanje wordt een integrale landschapskartering uitgevoerd, evenals in Oostenrijk. Nederland kende Waardevolle Cultuurlandschappen, die naar het zich laat aanzien in het nieuwe ruimtelijke beleid deel gaan uitmaken van Nationale of Provinciale Landschappen.

In al deze gevallen is het de vraag waar het aanwijzen, karakteren en beschrijven van al die waardevolle agrarische landschappen toe leidt, als er geen sociaal-economisch perspectief is voor hun behoud.

De oude cultuurlandschappen in marginale gebieden kunnen zich inmiddels in toenemende EU-steun verheugen. Het Verdrag van Maastricht (1992) verbreedde de bevoegdheden en instrumenten van de EU voor beleid met ruimtelijke impacts (*Cohesion fund*, *TENs funds*). Op regionaal niveau worden op basis hiervan veel maatregelen, met als neveneffect het landschapsbehoud, uitgevoerd. Andere instrumenten met landschappelijke impact zijn die van het Regionaal beleid (met Structuurfondsen en INTERREG programma) en het Milieubeleid (met Nitraat richtlijn, Vogel richtlijn, Habitat richtlijn, etc.). Het recente *European Spatial Development Perspective* (1997) staat een geïntegreerde benadering van de ruimtelijke ordening voor. Het formuleert alle denkbare goeds, maar wil dit bereiken via bestaand beleid en dus via een uitzichtloze coördinatie.

Of de landbouw zich in de toekomst succesvol kan ontwikkelen als landschapsbeheerder hangt af van de vernieuwing van de *Common Agricultural Policy* (CAP) en de effecten van de toetreding van de Centraal en Oost-Europese landen. De recente CAP hervormingen omvatten ook landschapsbeheer, zoals binnen de McSharry-maatregelen (1992), die voorzagen in inkomenssubsidies voor milieu, natuur en landschap in ESA's (*Environmentally sensitive areas*) in plaats van prijscompensaties. Het lijkt erop dat de maatregelen veel concrete invloed hebben: in vijf jaar (1992-1997) is een miljoen hectare landbouwgrond bebost en 366 000 hectare akkerland omgevormd tot blijvend grasland (Vidal, 2001).

Commissaris Fischler wil veel verder gaan, zoals zijn *Agricultural Strategy Paper* (1995) en *Cork Declaration* (1996) al toonden. De daaruit voortvloeiende *Agri-environmental schemes* van Agenda 2000 verdiepen het McSharry-beleid door met kracht de meervoudige rol van de landbouw en het platteland te bevorderen, met de nadruk op leefbaarheid, continuïteit en milieuvriendelijke productie. In de meest



recente plannen van Fischler (2002) is het hoofddoel de revitalisering van marginale gebieden door directe inkomenssteun aan boeren, volledig ontkoppeld van de productie. Hiervan is een vijfde deel gericht op plattelandsontwikkeling en de rest is gekoppeld aan criteria voor voedselkwaliteit, dierenwelzijn en milieubescherming. Het oorspronkelijk op markt- en prijsingrepen gerichte landbouwbeleid verschuift hiermee naar Integraal Plattelandsbeleid en naar een multifunctionele visie, met aandacht voor gebiedsgebonden benaderingen en een goed aangepaste landbouw als ruggengraat van het landschap. Het is echter niet op voorhand duidelijk hoe succesvol de CAP uiteindelijk zal zijn, mede doordat het onduidelijk is welke vorm de herzieningen precies krijgen. De invloed van dit laatste op het Europese landschap en de rol van de landbouw daarin, kan groot zijn. Een grootschalige herschikking van het landgebruik lijkt onontkoombaar, omdat er een enorm productiepotentieel (45% landbouw are-

aal erbij) en vele arme boeren (Polen en Roemenië hebben meer boeren dan de huidige EU) bijkomen, en de NW Europese productiekosten in vergelijking met elders hoog zijn.

Conclusies

De landbouw kan ook in onze tijd een belangrijke rol spelen als beheerder van het landschap. In elk landschap heeft de landbouw echter een andere functie. In landschappen met een concurrentie-krachtige landbouwproductie, kan de landbouw de autonome drager van het landschap zijn. Elders kan de landbouw alleen drager zijn, als deze conform de recente EU-voorstellen, een schakel wil zijn tussen land en klant, een bemiddelaar tussen de ruimte en de samenleving. De klant is daarbij koning en niet de boer. En die klant komt in grote meerderheid uit een stedelijke cultuur, en vraagt van het landschap meer dan brood alleen.

Literatuur

Aalen, F.H.A., K. Whelan & M. Stout (eds.), 1997. Atlas of the Irish Rural Landscape. Cork University Press, Cork.

Berg, L. van den & S.P.Tjallingii (eds.), 2001. Ecology on the edge: landscape and ecology between town and country. Special Issue Landscape and Urban Planning 48, 3-4.

Botton, A. de, 2002. De kunst van het reizen. Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen.

Ipsen, D., 2000. Ecology as urban culture. In: J.A.Klijn, & W.Vos (eds.). From Landscape ecology to landscape science. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht/Boston: 73-79.

Jellicoe, G. & S. Jellicoe. 1975. The Landscape of Man. Shaping the environment from prehistory to the present day. Thames and Hudson, London.

RPD, 1997. Landelijke gebieden en Europa. Eindrapport van het LG&E-project. Ministerie Vrom/Rijksplanologische Dienst, Den Haag.

Vidal, C., 2001. Extensive areas account for at least 42% of agricultural land. Statistics in focus. Agriculture and fisheries, theme 5-23/2001.

Vidal, C. & P.Marquer, 2002. Changes in land cover and land use 2. Some findings. Statistics in focus. Agriculture and fisheries, theme 5-5/2002.

Vos, W., 1998. Bouwen met natuur voor natuuronderzoek: IBN-DLO, Wageningen. In: Groen, Dec. 1998. 24-36.

Vos, W. & A.H.F. Stortelder. 1992. Vanishing Tuscan Landscapes. Pudoc Wageningen

Vos, W. & J.Hoogendoorn. 1999. Multifunctionality of agriculture and landscape: Challenges for innovative research. In: A.Boekestein et al. (eds). Towards an Agenda for Agricultural Research in Europe. Wageningen Pers. 215-223.

Vos, W., L. Douw, J. Hoogendoorn, H. Korevaar, B. Pedrolì, & S.F. Spoelstra, 1998. Multifunctionele Landbouw. Nieuwe wegen in het onderzoek. DLO, Wageningen.

Zoppi, M., 1995. Storia del giardino europea. Editori Laterza, Bari. 177 pp.